

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.103>

TOSHKENT HUDUDI GIDRONIMLARINING LEKSIK-SEMANTIK VA STRUKTURAVIY MODELLARI

Rashid Xoshimovich Boboxo‘jaev

O‘zbek (rus) tili kafedrasi dotsenti

Toshkent davlat transport universiteti

rashid.imron@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2990-5500>

Annotatsiya Maqolada Toshkent hududi gidronimlarining nomlanish motivlari, leksik-semantik guruhlari, strukturaviy tuzilishi va so‘z yasaliş xususiyatlari o‘rganiladi. Gidronimik birliklarni faqat obyekt nomi sifatida emas, balki hududning tabiiy sharoiti, xo‘jalik faoliyati, etnik tarkibi va ijtimoiy-madaniy hayoti bilan bog‘liq nominativ birlik sifatida tahlil qilishga e‘tibor qaratiladi. Gidronimlar tabiiy-geografik belgilar, hayvon va o‘simlik nomlari, oykonimlar, etnonimlar, antroponimlar hamda ijtimoiy-siyosiy omillar asosida guruhlanadi. Strukturaviy jihatdan sodda va murakkab, bir, ikki va ko‘p komponentli, to‘liq va elliptik shakllar tahlil qilinadi. Tadqiqotda “aniqlovchi + aniqlanmish” modeli Toshkent gidronimiyasining mahsuldor sintaktik modeli sifatida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, “ariq”, “suv”, “soy”, “daryo”, “quduq” kabi gidrografik indikatorlarning nominativ vazifasi va ayrim affikslarning gidronim hosil qilishdagi ishtiroki aniqlanadi. Natijalar gidronimlarning semantik mazmuni va strukturasi o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: gidronim, leksik-semantik tasnif, nominatsiya, strukturaviy model, aniqlovchi, aniqlanmish, gidrografik indikator, transonimizatsiya, ellipsis, affiksatsiya.

Kirish

Har qanday geografik nom ma‘lum bir obyektни individual belgilash bilan bir qatorda, uning nomlanish sababini ham o‘zida saqlashi mumkin. Gidronimlarda bu xususiyat ayniqsa yaqqol ko‘rinadi. Chunki suv obyektining nomi ko‘pincha uning tabiiy belgisi, joylashuvi, undan foydalanish usuli, unga yaqin joylashgan aholi punkti, muayyan shaxs yoki etnik guruh nomi asosida yuzaga keladi.

Shuning uchun gidronimik birlikni o‘rganishda “nom nimani anglatadi?” degan savol bilan bir qatorda “nima sababdan aynan shu nom tanlangan?” degan savol ham muhimdir.

Toshkent hududi gidronimlari bu jihatdan keng material beradi. Manbada gidronimlar tabiiy sharoit, hayvon va o‘simlik nomlari, oykonimlar, etnonimlar, antroponimlar hamda ijtimoiy-siyosiy omillar bilan bog‘liq guruhlarga ajratiladi.

Gidronimlarning ikkinchi muhim jihati ularning strukturasi hisoblanadi. Nom bir so‘zdan iborat bo‘lishi yoki bir nechta komponentning birikishi natijasida hosil bo‘lishi mumkin. Komponentlar o‘rtasidagi grammatik munosabat esa nomning ma‘no tuzilishini belgilaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi Toshkent hududi gidronimlarining leksik-semantik guruhlarini aniqlash, ularning nomlanish motivlarini tavsiflash va strukturaviy-sintaktik modellarini tizimlashtirishdan iborat.

Tadqiqot materiali va metodologiyasi

adqiqotda leksik-semantik, strukturaviy-morfologik, sintaktik, qiyosiy va etimologik tahlil usullaridan foydalanildi.

Leksik-semantik tahlilda gidronimning motivlovchi komponenti va uning obyekt bilan munosabati aniqlanadi. Strukturaviy tahlilda esa komponentlar soni, so‘z turkumi, affikslar va komponentlar o‘rtasidagi sintaktik munosabat hisobga olinadi.

Manba materiallarida gidronimlarning tuzilishi morfologik va sintaktik usullar asosida shakllanishi, so‘z qo‘shish va so‘z birikmasi asosidagi modellar esa asosiy vositalardan ekanligi ko‘rsatiladi.

Gidronimlarning nomlanish motivlari

Gidronimning semantik tuzilishini aniqlash uchun avvalo uning motivini belgilash lozim. Nomlanish motivi obyektning o‘zida mavjud bo‘lgan belgi yoki insonning obyektga nisbatan munosabati bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan Toshkent hududi gidronimlarini quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin:

- *tabiiy sharoit bilan bog‘liq nomlar;*
- *hayvon va o‘simlik nomlari asosidagi nomlar;*
- *oykonimlardan kelib chiqqan gidronimlar;*
- *etnonimlardan hosil bo‘lgan gidronimlar;*
- *antroponimik gidronimlar;*
- *ijtimoiy-siyosiy omillar bilan bog‘liq gidronimlar.*

Bu tasnif manbadagi xulosalarga tayangan holda ishlab chiqilgan bo‘lib, unda tabiiy sharoit bilan bog‘liq nomlar miqdor jihatdan ustun guruh sifatida qayd etiladi.

Tabiiy sharoit asosidagi gidronimlar

Toshkent gidronimiyasida tabiiy-geografik belgilar asosida shakllangan nomlar alohida o‘rin tutadi.

Nomlashda suvning rangi, harorati, oqim xususiyati, o‘zanning shakli, suvning joylashuvi, qirg‘oq relyefi yoki atrof-muhitning boshqa belgilari asos bo‘lishi mumkin.

Masalan, rang bildiruvchi komponentlar suvning ko‘rinishini tavsiflashga xizmat qiladi. “Ko‘k suv”, “oq suv”, “qora suv” kabi birikmalarni shu nominativ prinsip bilan izohlash mumkin.

Bunday gidronimlarning o‘ziga xosligi shundaki, motivlovchi belgi obyektning bevosita kuzatiladigan xususiyati bo‘ladi.

Manba xulosasida aynan tabiiy sharoit bilan bog‘liq gidronimlarning ustunligi hudud relyefi va tabiiy-geografik o‘ziga xosligi bilan izohlanadi.

Hayvonot va o‘simlik dunyosi asosidagi nomlar

Suv obyektining atrofidagi biologik muhit ham nomlash uchun asos bo‘lishi mumkin.

Agar ma‘lum hududda muayyan daraxt, buta yoki o‘t turi keng tarqalgan bo‘lsa, uning nomi suv obyektiga ko‘chishi ehtimoli mavjud. Xuddi shuningdek, suv havzasida yoki uning atrofida uchraydigan hayvon nomi ham gidronimik nominatsiyaning asosiga aylanishi mumkin.

Bunday nomlar tarixiy ekologik muhitni o‘rganishda ham foydali material hisoblanadi. Hozirgi tabiiy sharoit o‘zgargan taqdirda ham gidronim tarkibidagi fitonim yoki zoonim avvalgi landshaft haqida ma‘lumot berishi mumkin.

Oykonimik gidronimlar

Aholi punktlari nomining suv obyektiga o‘tishi yoki aksincha, gidronimning oykonimga aylanishi geografik nomlar tizimida keng uchraydigan hodisalardan biridir.

Bunday holatda nomning bir obyekt turidan ikkinchi obyekt turiga ko‘chishi yuz beradi. Ushbu jarayon transnimizatsiyaning geografik nomlar tizimidagi ko‘rinishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Oykonim-gidronim aloqalarini aniqlashda nomlarning tarixiy ketma-ketligini aniqlash zarur. Aks holda, hozirgi shaklga asoslanib, qaysi obyekt birinchi nomlanganini aniqlash qiyin bo‘lishi mumkin.

Etnonimlardan hosil bo‘lgan gidronimlar

Etnonim asosida yuzaga kelgan gidronimlar hududning etnik tarixiga oid muhim ma‘lumot beradi.

Masalan, suv obyektining nomi muayyan urug‘, qabila yoki etnik guruh nomidan kelib chiqqan bo‘lsa, bu nom mazkur guruhning hudud bilan tarixiy aloqasini ko‘rsatishi mumkin.

Ammo bunday nomlarni izohlashda ehtiyotkorlik zarur. Etnonimning gidronim tarkibida mavjudligi faqat nomlash faktini ko‘rsatadi; u guruhning shu hududda qancha vaqt yashagani yoki qanday maqomga ega bo‘lganini alohida tarixiy dalillar bilan aniqlashni talab qiladi.

Antroponimlardan hosil bo‘lgan gidronimlar

Shaxs nomining gidronimga aylanishi ham nomlashning muhim usullaridan biridir.

Bunday nomlar suv obyektining ma‘lum bir shaxs bilan tarixiy yoki ijtimoiy aloqasini bildirishi mumkin. Shaxs nomi yer egasi, inshoot quruvchisi, mahalliy jamoa vakili yoki boshqa ijtimoiy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lishi ehtimol.

Antroponimik gidronimlarni tadqiq etishda tarixiy hujjatlar va og‘zaki ma‘lumotlarni jalb qilish nomning motivini aniqroq belgilash imkonini beradi.

Ijtimoiy-madaniy motivli gidronimlar

Gidronimik nominatsiya jamiyatning diniy va madaniy hayotidan ham ta’sirlanadi.

Manbada “xo‘ja”, “mazor”, “machit” kabi birliklar bilan bog‘liq suv obyektlari nomlari qayd etilgan. Masalan, “Mazor ariq” nomidagi “mazor” komponenti diniy-madaniy obyekt bilan bog‘liq nominatsiyani bildiradi.

Bunday nomlarda suv obyektining fizik xususiyati emas, balki uning atrofidagi ijtimoiy-madaniy muhit nomlashning asosiy omiliga aylanadi.

Gidronimlarning strukturaviy tasnifi

Toshkent hududi gidronimlari strukturaviy jihatdan bir komponentli, ikki komponentli va uch komponentli shakllarda uchraydi.

Manba tahliliga ko‘ra, ikki komponentli nomlar asosiy tipni tashkil etadi. Shuningdek, to‘liq va elliptik shakllar ham ajratiladi.

Ikki komponentlilik gidronimik nomlashda obyektning ikki xil belgisini birlashtirish imkonini beradi: birinchi komponent individual belgi yoki motivni, ikkinchi komponent esa obyekt turini ko‘rsatadi.

Masalan:

[belgi] + [gidrografik termin]

modelida birinchi qism nomning individuallashtiruvchi komponenti, ikkinchi qism esa uning gidrografik turini bildiradi.

“Aniqlovchi + aniqlanmish” modeli

Toshkent gidronimiyasining asosiy strukturaviy modellaridan biri “aniqlovchi + aniqlanmish” konstruksiyasidir.

Bu modelda aniqlovchi komponent suv obyektining muayyan belgisini ifodalaydi, aniqlanmish esa uning turini ko‘rsatadi.

Masalan:

— *sifat + ot*;

— *ot + ot*;

— *antroponim + gidrografik termin*;

— *etnonim + gidrografik termin*;

— *toponim + gidrografik termin*.

Mazkur model turkiy tillardagi geografik obyektlarni tavsifiy nomlash tamoyiliga mos keladi.

Manba strukturaviy tahlilida ham “aniqlovchi + aniqlanmish” modeli asosiy konstruksiya sifatida ko‘rsatilgan.

Ot + ot modeli

Ikki komponentli gidronimlarning alohida guruhi ot + ot modeli asosida shakllangan nomlardir.

Turkiy tillarga xos izofa munosabatlari bunday nomlarning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

Dastlabki shaklda egalik va qaratqich ko‘rsatkichlari mavjud bo‘lgan birikma vaqt o‘tishi bilan gidronimik nom sifatida qisqarishi mumkin.

Masalan, shaxs nomi bilan suv obyektining turi o‘rtasidagi munosabat tarixiy jihatdan “falanchining arigi” shaklida bo‘lishi, keyinchalik esa nomlash jarayonida qisqargan holda maxsus gidronimga aylanishi mumkin.

Bu jarayon til iqtisodiyoti va nomlarning barqarorlashuvi bilan bog‘liq.

To‘liq va elliptik gidronimlar

Gidronimik birlikning tarkibida gidrografik terminning mavjud yoki mavjud emasligi uning to‘liq yoki elliptik shaklini belgilashi mumkin.

To‘liq shaklda obyekt turi aniq ko‘rsatiladi:

aniqlovchi + ariq, aniqlovchi + suv, aniqlovchi + soy.

Elliptik shaklda esa gidrografik termin tushib qolishi mumkin.

Ellipsis natijasida dastlabki kengaytirilgan nom qisqa va kommunikativ jihatdan qulay shaklga ega bo‘ladi. Manbada bunday shakllanish til iqtisodiyoti qonuniyati bilan izohlanadi.

Gidrografik indikatorlarning funksiyasi

Toshkent gidronimiyasida “ariq”, “suv”, “soy”, “daryo” kabi birliklar gidrografik indikator sifatida faol ishlatiladi.

Ularning vazifasi ikki tomonlama:

— *geografik obyektning turini ko‘rsatish;*

— *murakkab nomning semantik tuzilishini yakunlash.*

Masalan, “ariq” komponenti nomlanayotgan obyektning sun‘iy yoki sug‘orish tizimiga mansubligini anglatishi mumkin. “Soy” esa tabiiy suv oqimi bilan bog‘liq nomlarda qo‘llanadi.

Manba xulosasida “daryo”, “ariq”, “soy”, “ko‘l”, “buloq”, “quduq”, “suv” kabi mahalliy gidrografik terminlarning nomlash tizimidagi faol roli qayd etilgan.

Affiksial nom yasash

Gidronimik nomlar faqat so‘z birikmalari orqali emas, balki affiksatsiya vositasida ham shakllanishi mumkin.

Manba xulosasida o‘zbek tilidagi -li/-li, -lik, -chi kabi affikslar, shuningdek tojik tiliga mansub -xona, -iston, -obod kabi affiks va affiksoidlarning gidronim hosil qilishdagi ishtiroki qayd etiladi.

Bunday birliklarning mavjudligi gidronimik nomlash tizimi umumtil so‘z yasash jarayonlari bilan uzviy bog‘langanini ko‘rsatadi.

Shuningdek, boshqa tilga mansub affiksning mahalliy leksik asos bilan birikishi gibrid so‘z yasash hodisasini yuzaga keltirishi mumkin.

Slavyan gidronimlarining strukturasi

Toshkent hududidagi slavyan gidronimlari rus tilining so‘z yasash tizimi bilan bog‘liq modellar asosida shakllangan.

Manbada V.A. Nikonov tasnifiga asoslanib slavyan toponimlarini hosil qilishning bir necha modeli ko‘rsatiladi:

— *sof ot asosining qo‘llanishi;*

— *affiksli asos;*

— *so‘z qo‘shilishi;*

— *so‘z birikmasi;*

— *predlogli kelishik shakli.*

Toshkent gidronimiyasida ushbu modellar bir xil darajada faol emas; manba affiksli modelning faolroq ekanini qayd etadi.

Bu holat hudud gidronimiyasida tarixiy til kontaktlarining strukturaviy darajada ham namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

Transonimizatsiya hodisasi

Gidronimlarning semantik va strukturaviy tizimida transezonimizatsiya alohida ahamiyatga ega.

Antroponim yoki etnonimning suv obyektiga nom sifatida ko‘chishi natijasida dastlabki nom turkumi o‘zgaradi. Masalan, shaxs nomi dastlab antroponim bo‘lsa, muayyan tarixiy jarayon natijasida gidronim sifatida ishlay boshlaydi.

Bu hodisa nomning leksik shaklini o‘zgartirmasligi ham mumkin, biroq uning onomastik funksiyasini o‘zgartiradi.

Shu sababli gidronimlarni tahlil qilishda “so‘z nimani anglatadi?” va “u qaysi nom turkumiga mansub?” savollarini birgalikda qo‘yish zarur.

Semantika va strukturaning o‘zaro munosabati

Gidronimning strukturasi uning semantik motivini aniqlashga yordam beradi.

Agar nomda etnonim + gidrografik termin modeli mavjud bo‘lsa, etnik mansublik motivi taxmin qilinadi. Antroponim + gidrografik termin modeli shaxsga aloqador nomlanishni ko‘rsatishi mumkin.

Sifat + gidrografik termin modeli esa obyektning bevosita belgisini ifodalashi ehtimoli yuqori.

Shu tariqa strukturaviy model nomlanish motivining lingvistik ko‘rsatkichi sifatida xizmat qilishi mumkin.

Muhokama

Toshkent hududi gidronimlarining leksik-semantik va strukturaviy tahlili uchta asosiy xulosani ko‘rsatadi.

Birinchidan, nomlanish motivlari faqat tabiiy sharoit bilan chegaralanmaydi. Insonning xo‘jalik faoliyati, etnik aloqalar, aholi punktlari, shaxslar va ijtimoiy-madaniy muhit ham gidronimik nominatsiyada faol ishtirok etadi.

Ikkinchidan, gidronimlarning strukturasi o‘zbek tilining umumiy sintaktik va so‘z yasash imkoniyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Ikki komponentli nomlarning keng tarqalishi “aniqllovchi + aniqlanmish” modelining mahsuldorligini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, gidrografik indikatorlarning faol qo‘llanishi gidronimik nomning obyekt turini aniqlash bilan birga, nomning semantik strukturasi ham shakllantiradi.

Manba xulosalarida ham morfologik-sintaktik tahlil gidronimlarning asosiy hosil bo‘lish usullari so‘z qo‘shish va so‘z birikmasi ekanini ko‘rsatishi qayd etilgan.

Natijalarni tizimlashtirish

Toshkent hududi gidronimlarini umumlashtirilgan modelda quyidagicha ifodalash mumkin:

Tahlil darajasi	Asosiy guruh/model	Nominativ mazmun
Semantik	Tabiiy-geografik	Obyektning bevosita belgisi
Semantik	Zoonimik/fitonimik	Hayvon yoki o‘simlik bilan bog‘liqlik

Semantik	Oykonimik	Aholi punkti nomi
Semantik	Etnonimik	Etnik mansublik
Semantik	Antroponimik	Shaxs bilan bog‘liqlik
Semantik	Ijtimoiy-madaniy	Diniy, tarixiy yoki ijtimoiy motiv
Strukturaviy	Bir komponentli	Sodda nom
Strukturaviy	Ikki komponentli	Aniqllovchi + aniqlanmish
Strukturaviy	Uch va undan ortiq komponentli	Murakkab nominativ birlik
Grammatik	To‘liq	Gidrografik indikator saqlangan
Grammatik	Elliptik	Gidrografik indikator tushirilgan
So‘z yasalihi	Affiksial	Affiks yordamida
So‘z yasalihi	Kompozitiv	So‘z qo‘shish orqali
Sintaktik	Birikmali	So‘z birikmasi orqali

Mazkur model gidronimlarni bir vaqtning o‘zida ham ma’no, ham shakl nuqtayi nazaridan tahlil qilish imkonini beradi.

Xulosa

Toshkent hududi gidronimlarining leksik-semantik tizimi hududning tabiiy va ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini kompleks ravishda aks ettiradi.

Gidronimlarning asosiy semantik guruhlarini tabiiy-geografik belgilar, hayvon va o‘simlik nomlari, oykonimlar, etnonimlar, antroponimlar hamda ijtimoiy-siyosiy omillar asosida shakllangan nomlar tashkil etadi.

Strukturaviy jihatdan bir, ikki va uch komponentli nomlar mavjud bo‘lsa-da, ikki komponentli gidronimlar asosiy tip sifatida ajralib turadi.

“Aniqllovchi + aniqlanmish” modeli Toshkent gidronimiyasining yetakchi strukturaviy modellaridan biri bo‘lib, unda birinchi komponent obyektning individuallashtiruvchi belgisini, ikkinchi komponent esa geografik obyekt turini ifodalaydi.

“Daryo”, “ariq”, “soy”, “ko‘l”, “buloq”, “quduq”, “suv” kabi gidrografik indikatorlar nomlarning semantik va strukturaviy shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

Affiksatsiya, so‘z qo‘shish va so‘z birikmasi gidronim hosil qilishning asosiy usullari sifatida namoyon bo‘ladi.

Elliptik gidronimlar til iqtisodiyoti natijasida shakllangan qisqa nominativ birliklar sifatida qoraladi.

Antroponim va etnonimlarning gidronimga aylanishi transonimizatsiyaning muhim ko‘rinishi bo‘lib, nomlarning tarixiy va ijtimoiy mazmunini kengaytiradi.

Shunday qilib, Toshkent hududi gidronimiyasi shakl va mazmunning o‘zaro bog‘liqligi asosida tashkil topgan murakkab nominativ tizim bo‘lib, uning leksik-semantik va strukturaviy tahlili hududning tarixiy, geografik va madaniy xususiyatlarini aniqlash uchun muhim ilmiy material beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boboho‘jayev R.X. *Toshkent regioni gidronimlari: tarixiy-lingvistik tadqiqot.* Toshkent.
2. Ataniyazov S. *Turkmaniston toponimiyasi.* Ashxobod.
3. Garipova F.G. *Issledovaniya po gidronimii Tatarstana.* Moskva: Nauka.
4. Kamalov A.A. *Toponimiya i gidronimiya tyurkoyazychnyx regionov.*
5. Kononov A.N. *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka.* Moskva–Leningrad.
6. Molchanova O.T. *Strukturnye tipy tyurkskix toponimov Gornogo Altaya.* Saratov.
7. Murzaev E.M. *Ocherki toponimiki.* Moskva: Mysl.
8. Murzaev E.M. *Slovar narodnyx geograficheskix terminov.* Moskva.
9. Nikonov V.A. *Vvedenie v toponimiku.* Moskva.
10. Podolskaya N.V. *Slovar russkoy onomasticheskoy terminologii.* Moskva.
11. Radlov V.V. *Opyt slovary tyurkskix narechiy.* Moskva.
12. Superanskaya A.V. *Lingvisticheskaya terminologiya i prikladnaya toponomastika.* Moskva.
13. Sattarov G.F. *Toponimiya tatarckogo naroda.*
14. Shakurov R.V. *Toponimiya Bashkirii.*